

Edebi aragatnaşyklar

Category: Edebiýaty öwreniş, Ertekiler, Kitapcy, Türkmen dili
написано kitapcy | 21 января, 2025

Edebi aragatnaşyklar EDEBI ARAGATNAŞYKLAR

Halkymzyň beýleki halklar bilen edebi gatnaşyklar problemasy häzirki döwrüň wajyp çözülmeli meselesidir.

Halkymzyň edebi aragatnaşygyny öwrenip, akademik Ý.E.Bertels, halypa alymlarymyz S.Durdyýew, N.Gullayew, A.Meredow... dagy birnäçe işleri etdiler. Yöne ol işler halkymzyň edebi aragatnaşyklar problemasyny öwrenmegiň başlangyjydyr.

Dogrusyny aýtsak, bu problema şu çaka çenli ünsden düşürülip gelindi. Sowet döwründe halklaryň edebi gatnaşyklarda eden täsiri birtaraplaýyn öwrenildi. Hatda ýerli alymlarymyz klassyk şahyrlarymyz dessanlaryny, folklor eserlerimizi derňew edenlerinde, ol eserleriň sýužetini araplardan-parslardan alnan hasap edýärdiler. Yöne näme üçin başga halklar bize täsir etmeli-de, biz olara täsir etmeli däl? Taýagyň iki ujynyň bardygyny ýatdan çykarmaly däldiris.

Halkymzyň edebi gatnaşyklar taryhyны yzarlanyňda, Oguz imperiýasyny döreden türkmenler öz golastynda bolan hytaý, mongol, koreý, wýetnam, ýapon halkynyň medeniýetine, sungatyna, edebiýatyna uly täsirini ýetiripdir. Bu imperiýany döreden halkymzyň esasy bölegi oguz (öküze uýmak) dinine uýsa-da, olaryň arasynda hem köp dinlilik höküm sürüpdir. Atababalarymyz dini ynanjynyň birem asmana, Taňra uýmakdyr. Bu dini ata-babalarymyz Oguz imperiýasyna ýaýradypdyrlar. Hatda häzirki döwürde bu halklaryň folklorynda hem bu dini ynanç güýçli. Ynha, biziň elimizde rus dilinde çyjan wýetnam halk ertekileri. Hatda bu kitabyň içindäki «Akylly oglanjyk», «Bu menmi, ýa monah?», «Az soran köp alar», «Görlüp-eşidilmedik ýylan» ýaly onlarça ertekileriň mazmuny sähelce tapawut bileb öz folkloremyzda hem bar. Bu meñzeşlik gözbaşyny Oguz imperiýasy döwründen alyp gaýdýar.

Iki eýýamyň sepgidinde 475 ýyl dowam eden Parfiýan imperiýasy diňe bir öz eýelän territoriýasynda däl, hatda dünýä ýüzünde

hem bu döwletiň medeniýeti, sungaty, edebiýaty agalyk edip, ähli ýere öz täsirini ýetiripdir. Dogry III asyryň başlaryna Parfiýan imperiýasy ýykylyp, Sasanylar dinastiýasynyň gelmegi bilen, olardan galan edebi miras rehimsiz parslaşdyrylan hem bolsa biziň günlerimize gelip ýetenleri bar. («Geçi hem hurma agajy», «Zeririň hatyrasyna» dessanlaryny ýada salalyň). Sasanylaryň köşgünde işlän Parbat günde bir aýdym-saz döredip, dünýä ýüzüni haýrana goýupdyr. Araplaryň gelmegi bilen Parbat (Babagambar) Ala hyzmat edipdir. Türkmenleriň arasynda aýdym-sazyň piri hasaplanýan Babagambar Alynyň dünýä meşhur Düldül atynyň hem seýisçisidir. Aýtmaklaryna görä, Babagambaryň aýdym-sazyna diňe bir adamlar maýyl bolman, Düldül at hem onuň aýdym-sazyny diňläp, her hili oýunlar eder ekeni.

Asly türkmeniň par taýpasyn dan bolan Parzuýa Sasanylar edebiýatynyň kemala gelmeginde uly rol oýnapdyr. Hatda hindileriň meşhur «Kalila we Dimna» atly eserini pars diline terjime edip, ýörite özündenem birnäçe bölüm goşup, dünýä ýaýradan hem türkmen alymy Parzuýadır.

Gaznawylar we Seljuklar imperiýasy döwründe pars dilinde eser döreden ýazyjylarymyz bu dile öz ene (türkmen) dilindäki rowaýatlardyr legendalaryny terjime edip, öz eserlerinde ussatlyk bilen ulanypdyr.

Şol sebäpli aslynda biziň ata-babalarymyzyň döreden Oguz han, Rüstem Zal, Alp Är Töňñe, Görogly ýaly şahslar bilen baglanyşykly rowaýatlardyr legendalary dünýä yüzüne özuniň berk täsirini ýetiripdir. Ady tutulan gahrymanlaryň ilki bilen türkmenlere degişlidigini bolsa Ý.E.Bertels özuniň işlerinde ylmy esasda kemsiz subut etdi.

Mundan başga-da türkmen-pars folklorında hem uly meñzeşlik bar. Türkmen dilindäki «Bir elde iki garpyz tutdurmaz», pars dilinde «Kes ber nedaşat ba ýek dest do harbuze», «Dokuň açdan habary ýok» ~ «Sir ez goesnä habar nedored», «Ýylan çakan adam, alaja ýüpden gorkar» ~ «Adami mari gezide ez risman-i sefid-u syý mitesed» ýaly yüzlerce nakyllar şol durşuna gaýtalanýar.

Ý.E.Bertels pars edebiýatynyň kemala gelmeginde türkmenleriň uly hyzmatynyň bardygynh ylmy esasda subut etdi. Biz

Ý.E.Bertelsiň bu aýdanlarynyň üstüne türkmenleriň pars folklorynyň kämilleşmeginde hem uly paýy bar diýip goşasymyz gelýär. Sebäbi 250 ýyllap dowam eden Gaznawy-Seljuklar imperiýalary döwründe türkmenler diňe bir pars dilinde çeper eser döretmegin ussady bolman, olar pars dilinde uly ussatlyk bilen her hili manyly jümleleri, pähimleri, atalar sözünü döredipdirler. Kesäyi Merwezi, Emir Muizzi, Enweri, Abu Sahyt Mähneýi, Muhammet Nesewi... ýaly ýüzlerce şahyrlarymyz pars dilinde eser döretmekligiň ussady bolupdyrlar. Şol sebäpli Parfiýan imperiýasy ýkylandan soňra (III asyrdan tä XVI asyra čenli) Alyşır Nowaýynyň döwrüne čenli türkmen edebiýaty pars edebiýatyna täsirini ýetirmän, ol döwürdäki pars edebiýaryny ýazyjy-şahyrlarymyzyň hyzmatyny nazara almazdan tutuşlaýyn öwrenmek mümkün däl.

VII asyryň ortalarynda araplaryň gelmigi bilen türkmen-arap halklarynda diňe bir dini meňzeşlik emele gelmän, hatda bu iki halkyň medeniýetinde, sungatynda, edebiýatında bitewilik kemala gelipdir.

Alymlaryň biragyzdan tassyklamagyna görä, araplaryň medeniýeti Orta Aziýany basyp alan döwründe ýerli halklaryň medeniýetden has pes ekeni. Ýone Ý.E.Bertelsiň tassyk etmegine görä, araplar çeper poeziýany döretmegin ussady hem ölemen aşygy bolupdyrlar. Şonuň üçin olar ýerli halkyň söygüli gahrymanlarynyň adyna berilýän rowaýatlary örän çeperçilik bilen Alynyň, Sagdy Wakgasyň adyna geçiripdirler. Orta Aziýa halklarynda öñden bar bolan kämil ertekileriň sýužetlerini täzeden işläp yslamlaşdyrypdyrlar. Mysal üçin, araplar dünýä yüzünde meşhur «Müň bir gije» ertekisiniň sýužetini şu toprakdan ýygnapdyrlar.

Araplaryň meşhur şahyry Abu Tammam özuniň eserleriniň sýužetini şu toprakdan ýygnanlygyny gizlejegem bolmandyr.

Asly türkmenlerden bolan Abu Bekir as-Suly, Ybraýym as-Suly, Ebu Mansur Salyby, Muhammet Horezmi, Muhammet Faraby, Muhammet Zamahşary ýaly ýüzlerce alymlar diňe bir türkmenleriň arasında däl-de, tutuş Yslam dünýäsinde belli şahsyétlerdir.

Mamun 813-nji ýylда ildeşlerimiziň ýardamy bilen yslam halyfy bolupdyr. Hatda Mary 813-818-nji ýylда baş ýyllap ähli Yslam

halklarynyň paýtagty bolupdyr. Biziň şu toprakdan giden ildeşlerimiziň ýüzlerçesi Orta asyrlar döwründe ylmyň-bilimiň, medeniýetiň, sungatyň, edebiýatyň pajarlap ösmegi üçin uly hyzmaty edipdirler. Merw bolsa 200 ýyllap (XI-XIII as.) Yslam dünýäsiniň medeni merkezi bolupdyr. Hatda bu döwürde Muhammet Zamahşary ýaly alymlarymyz aral nakyllaryny, grammatisynы ylmy esasda öwrenipdir. Muhammet pygamberimiziň iň ynamdar hadyslaryny toplapdyr. Şol sebäpli dünýäniň çar künjegine ýaýran türkmenler goňşy halklaryna täsirini ýetirip, täsirem alypdyrlar.

Elbetde, biz başga halklaryň bize täsir edenligini inkär etjek bolamzok, ýöne islendik halklaryň täsirlenmesi ikitaraplaýyndyr. Şonuň üçin türkmen edebiýatyny ylmy esasda doğrúçyl öwrenmek üçin halklaryň edebi aragatnaşyklar meselesini obýektiw ikitaraplaýyn öwrenmelidir. Munuň üçin bolsa alymlaryň birleşen tagallalary zerur.

Döwletmyrat ÝAZGULYÝEW.

#watan Edebiýaty öwreniș